

YAHYÂ EL-HİMMÂNÎ: HAYATI, İLMİ FAALİYETLERİ VE NİTELİKLERİ YAHYÂ AL-HİMMÂNÎ: HIS LIFE, SCHOLARLY ACTIVITIES, AND QUALITIES

Dr. Öğr. Üyesi Aykut ÖZBAYRAKTAR*

Amasya Üniversitesi

aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Öz

Hârezmli alimler, ilmi faaliyetleri ve eserleri vasıtasıyla Orta Çağ'da İslam biliminin gelişimine önemli katkılar sağlamışlardır. Onlardan biri olan Yahyâ el-Himmânî, dini ilimlerde hadis sahasında temayüz etmiş ve Müsned edebiyatının öncüleri arasına girmiştir. Bu makale Yahyâ el-Himmânî'nin detaylı bir biyografisidir. Onun nesebi, etnik menşei, ailesi, tahsili, hocaları, talebeleri, mezhebi ve *el-Müsnedü'l-kebir* başlıklı kitabı hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Çoğu akranı olan hadis alimlerinin Yahyâ el-Himmânî'ye yönelttikleri ithamlara ve eleştirilere değinmektedir. Çünkü ona karşı takınılan menfi tavır Yahyâ el-Himmânî'nin hadis ilminde belki de hak ettiği şöhretini ve itibarını gölgelemiştir ve naklettiği hadislerin Kütüb-i Sitte külliyyatı içinde yer bulmasını engellemiştir. Elbette ki Yahyâ el-Himmânî'nin lehinde ileri sürülen müspet görüşlere de çalışmada yer verilmiştir. Bu suretle makale, II-III/VIII-IX. yüzyıllara tanıklık eden Müslüman bir muhaddisin portresini çizmekte ve dönemin ilmi atmosferini de Yahyâ el-Himmânî örneğinde yansıtmaktadır. Araştırma tabakat ve rical edebiyatı başta olmak üzere, dönemin muteber kaynaklarında İslamî nakil usullerine göre aktarılan farklı rivayetler esas alınarak gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis Edebiyatı, Hârezmli Alimler, Himmânîler, Muhaddis, Müsned.

Abstract

Khawārazmian scholars significantly contributed to the evolution of Islamic science in the Middle Ages through their scientific activities and works. One of them, Yahyā al-Himmānī, stood out in the field of hadith in Islamic religious sciences and became one of the pioneers of Musnad literature. This article is a comprehensive biography of Yahyā al-Himmānī. It contains information about his lineage, ethnic origin, family, education, teachers, students, sect, and his book named *al-Musnad al-Kabīr*. This study addresses the accusations and negative criticisms leveled against Yahyā al-Himmānī by hadith scholars, most of whom were his peers. The negative attitude towards him overshadowed Yahyā al-Himmānī's fame and reputation in the science of hadith, which he perhaps deserved, and prevented the hadiths he narrated from being included in the Kutub Sittah collection. Of course, the positive views put forward in favor of Yahyā al-Himmānī were also included in the study. In this way, the article draws the portrait of a Muslim hadith scholar who lived in the II-IIIth/VIII-IXth centuries and sheds light on the scientific atmosphere of the era through the example of Yahyā al-Himmānī. The research was carried out based on different narrations conveyed by Islamic methods in the reliable sources of the period, especially in the *tabaqat* and *rijal* literature.

Keywords: Hadith Literature, Khawārazmian Scholars, Himmānīs, Muhaddith, Musnad.

Giriş

Hârezm toplumu; bünyesinden çıkardığı sayısız alim, bilgin, şair, edip, mutasavvıf ve filozof marifetiyle İslam Uygarlığının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. O kadar ki Orta Çağ'da hemen her İslam şehrinde Hârezmli kökenli alimlerin faaliyette buldukları dikkati çekmektedir. Hatta onlar arasında ilmi mirası babadan oğula intikal ettirerek kuşaklar boyunca sürdürenlere dahi rastlanmaktadır. Söz konusu ailelerin iyi bir örneği olan Himmānîler Irak'ın Kûfe şehrine yerleşip dini ilimlerle ve tasavvufla iştigal etmiş ve nihayet Müsned müellifi bir hadis hafızı olan Yahyâ el-Himmânî'yi yetiştirebilmiştir. Bu makale, Yahyâ el-Himmânî'nin kapsamlı bir biyografisidir. Onun nesebi, etnik kökeni, ataları, ilmi faaliyetleri ve kitabı hakkında bilgi vermektedir. Hadis alimlerinin Yahyâ el-Himmânî'ye yönelik görüş, itham ve eleştirilerini ele almaktadır. Bu suretle makale, onun hadis alanındaki niteliklerini belirlemekte ve II-III/VIII-IX. yüzyılda İslam dünyasının ilmi ortamına el-Himmânî örneğinde ışık tutmaktadır.

1. Nesebi ve Etnik Kökeni

Yahyâ el-Himmânî, 150/767 yılında Irak'ın Kûfe şehrinde hayata gözlerini açmıştır (Zehebî, 2006, C. 8: 521). İslamî usullere uygun kaydedilen tam ve detaylı ismi *Ebû Zekeriyâ Yahyâ ibn Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Meymûn b. Abdurrahmân el-Himmânî el-Kûfî*'dir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 251). Bu kayıttta onun dört atasının Müslüman olduğu görülmektedir. Ceddinin erken bir devirde İslam dinini benimsediği anlaşılmaktadır. Yahyâ ve ailesi Kûfe'de yerleşik Temîm kabilesinin Benî Himmân koluna velâ¹ yöntemiyle katılması hasebiyle el-Himmânî, Kûfe'de ikamet ettiği için el-Kûfî nisbeleriyle anılmıştır (Buhârî, t.y., C. 6: 45; Sem'ânî, 1962, C. 4: 235-237).

Yahyâ el-Himmânî'nin etnik kökeni itibarıyla Acem asıllı Hârezm halkından geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü onun babası Abdülhamîd, "*Hârezm halkından idi.*" (Yahyâ b. Ma'în, 1979, C. 3: 296) ifadesiyle tanımlanmıştır. Söz konusu kaydın güvenilirliği yüksektir çünkü bu bilgiyi sunan İbn Ma'în gerek Yahyâ'yı gerekse babası Abdülhamîd'i şahsen tanımıştır (Yahyâ b. Ma'în, 1979, C. 3: 269, 296, 516; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 252-254). Halihazırda mevali statüsünde bulunması Himmânî ailesinin Arap olmadığını göstermektedir.

Hârezm bölgesi 93/712 yılında Emevîler tarafından fethedilerek İslam egemenliğine katılmıştır. Yahyâ el-Himmânî'nin dört atasının Müslüman olması, Hârezm menşeli bu ailenin Hârezm'in fethinden dahi önce Kûfe şehrinde yaşadığını düşündürmektedir. Bu çelişkiye karşı Yahyâ el-Himmânî'nin atalarından birinin esaret, kölelik ya da ticaret gibi sebeplerden dolayı İslam fethinden evvel Hârezm'i terk ederek Irak'a geldiği yahut getirildiği, hürriyet halindeyken İslam'a girdiği ve Himmân aşiretine velâ yoluyla bağlanıp Kûfe'de yaşamayı sürdürdüğü düşünülebilir. Nitekim Müslümanlar Hârezm'in fethini tamamlamadan önce 32-93/652-712 seneleri arasında bölgeye altı kez hareket düzenlemiş ve seferleri sırasında çok sayıda esir alarak İslam ülkelerine getirmişlerdir. Hârezmli tutsaklar arasından *A'yen el-Hârezmî* gibi esaretten kurtulduktan sonra İslam'ı benimseyerek Irak'ta yaşamayı sürdüren ve ilmi faaliyetlerde bulunanlara tesadüf edilmektedir (Özbayraktar, 2024: 65-66).

¹ *Velâ*, azat yahut sözleşme yoluyla kurulan hükmi akrabalık bağıdır. Velâ yapana mevlâ (çoğulu mevâlî) denmiştir (Özen, 2013: 11-12).

2. Ailesinin İlmî Birikimi

Yahyâ el-Himmânî kültür seviyesi yüksek bir aileden yetişmiştir. Onun ilmi niteliklere haiz ilk dedesi *Beşmîn el-Himmânî*² dir. Beşmîn (بشمين) kelimesi bir lakap² olup dönemin Acem dilinde sûfi anlamına geldiği kaydedilir (Bedreddîn Aynî, t.y., C. 20: 56). Tâbiîn kuşağına tanıklık eden Beşmîn, *Ebû Zür'a b. Amr b. Cerîr el-Becelî* (ö. 91/709) ile görüşmüş ve ondan öğrendiği hadisleri nakletmiştir. *Ebû'l-Ahvas Ammâr b. Züreyk ed-Dabbî* (ö. 159/776) ise Beşmîn'den öğrendiğini aktarmıştır (Berdîcî, 1987: 102). Beşmîn sika (güvenilir) bir hadis râvîsi olarak nitelenmiştir (İbn Hibbân, 1973, C. 7: 121). Lakabına bakılırsa tasavvufla da ilgilenmiş olmalıdır.

Beşmîn lakaplı kişinin kimliği ihtilafıdır. Bu konuda tekrarlanan iki farklı rivayet mevcuttur. İlkinin kaynağı Yahyâ b. Ma'în (1979, C. 3: 296)'e göre; Beşmîn, Yahyâ'nın dedesi Abdurrahmân'dır. İkinci rivayetin kaynağı Halîfe b. Hayyât (1993: 293) ise Beşmîn denilen kişiyi Yahyâ'nın dedesinin babası Meymûn ile tanımlamıştır. Bunun yanında Yahyâ'nın babası Abdülhamîd için de Beşmîn lakabına haiz olduğu belirtilmiştir (İbn Hacer el-Askalânî, 1971, C. 7: 276) fakat Abdülhamîd'i Beşmîn ile bağdaştırmamız mümkün değildir. Çünkü Beşmîn, 91/709'da ölen tâbiîn râvîsi *Ebû Zür'a el-Becelî* ile akrandır (Berdîcî, 1987: 102). Oysa Abdülhamîd el-Himmânî 120/738'den sonraki bir yılda doğmuştur (Zehebî, 2006, C. 8: 528) ve Ebû Zür'a ile görüşmüş olması imkansızdır.

Yahyâ el-Himmânî'nin iki amcası ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. *Zafer b. Abdurrahmân el-Himmânî*, tasavvuf ile ilgilenmiş ve meşhûr zâhidlerden *Ebû Süleymân Dâvûd b. Nusayr et-Tâî* (ö. 165/781)'nin ashabında yer almıştır (Ezdî, t.y.: 176). Yahyâ'nın bir diğer amcası *Muhammed b. Abdurrahmân el-Himmânî* ise hadis râvîsidir. Kendisi gibi Himmân kabilesinden olan *Ebû Abdullâh Habîb b. Ebî Umare el-Himmânî* (ö. 142/759)'den duyduğu hadisleri aktarmıştır (Sem'ânî, 1962, C. 4: 238). O, *Ebû İshâk Hâzım ibnü'l-Hüseyn el-Humeysî*'den de nakillerde bulunmuştur. *Hamdân b. Ubeyd b. Hârûn en-Nevvâ* ise Muhammed el-Himmânî'den hadisler işiterek rivayet etmiştir (Ebû Sa'îd İbnü'l-A'râbî, 1997, C. 4: 235).

² "Beşmîn" lakabını hadis hafızı *Ebû Alî el-Hüseyn b. el-Velîd el-Kureşî en-Nîsâbûrî* de kullanmıştır (İbn Asâkir, 1995, C. 14: 342).

Yahyâ'nın babası ise büyük bir fakih ve hadis alimidir. *Ebû Yahyâ Abdülhamîd b. Abdurrahmân el-Himmânî*, 120-130/738-748 yılları arasında doğmuştur (Zehebî, 2006, C. 8: 528). O, Kûfe'de başladığı ilmi seyahatlerinde çok sayıda alimden hadis dinlemiş ve rivayetler nakletmiştir (İbn Sa'd, 1990, C. 1: 285; C. 4: 133, 226; C. 6: 213, 261). Tâbiîn neslinden *el-A'meş* lakaplı hadis hafızı *Ebû Muhammed Süleymân b. Mihrân el-Kûfî* (ö. 148/765) ile görüşmüş ve ashabında yer almıştır (Zehebî, 2006, C. 8: 521). Aralarında *Ebû Sa'îd Esed b. Mûsâ el-Emevî* (ö. 212/827) ve *Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî* (ö. 235/849) gibi tanınmış isimlerin de bulunduğu birçok alim ondan hadis işitip aktarmıştır (Hatîb el-Bağdâdî, 1997, C. 3: 1530; Zehebî, 2003, C. 5: 106; İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 6: 120).

Abdülhamîd el-Himmânî, fanatik bir Mürcî³ olarak nitelenmiştir (Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel, 1986, C. 1: 196). Rical alimlerinden Ebû'l-Hasan el-İclî (1985, C. 2: 70) ve İbn Sa'd (1990, C. 6: 386)'a göre zayıf bir râvîdir. Yahyâ b. Ma'în (1979, C. 3: 269, 516), ondan sika diye söz etmiştir. İbn Hacer el-Askalânî (1326, C. 1: 334), bazı hatalar işlese de sadûk (dürüst) vasıflı olduğu görüşündedir. Hanefî mezhebinin müctehid İmam-ı Azam'ı *Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit el-Kûfî* (ö. 150/767)'nin ashabında yer almıştır (Yahyâ b. Ma'în, 1979, C. 3: 296). Ebû Hanîfe'nin vefatını takiben de Kûfe Mürcie'sinin en mühim temsilcilerinden biri haline gelmiştir (Van Ess, 2017, C. 1: 246-252). Ama Mürcie'ye mensubiyetinden dolayı hoş görülmemiş, hadisleri ihtiyatla kullanılmıştır (Fesevî, 1981, C. 3: 82).

3. Tahsili, Râvîleri ve Talebeleri

Saygın bir ailede yetişen Yahyâ el-Himmânî tahsiline babasından aldığı derslerle başlamış ve Kûfe ulemasından sonra Irak ve Hicaz'a ilmi seyahatleri düzenleyerek birçok alimin hadis meclislerinde yer almıştır. Bilhassa ünlü hadis hafızı *Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne el-Hilâlî* (ö. 198/814)'nin gözde talebesi olmuştur. Hocalarından en yaşlısı tâbiînden *İbnü'l-Ğasîl* denilen *Ebû Süleymân Abdurrahmân b. Süleymân el-Evsî el-Medenî* (ö. 171/787-88)'dir (Zehebî, 2006, C. 7:

³ *Mürcie*, en eski itikadi ve siyasi gruplardan biridir. Bu fırka mensuplarına Mürcî denmiştir. Amelin imanı etkilemediğini savunan ve politik rekabetlere fazla dahil olmayan Mürcie, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'yi manevi lideri olarak kabul etmiştir. Mürcie'nin itikadi ve fihhi yönü Kûfe'de şekillenmiştir ve Kûfe şehrine Mürcîabâd (Mürcie'nin Kalesi) denmiştir (Kutlu, 2006: 41-45).

26; C. 8: 521). Yüzlerce alimden⁴ hadis aktaran İbnü'l-Himmânî, şu tanınmış hocalarından da rivayet etmiştir:

- Ebû Muhammed Kays b. er-Rebî'a el-Esedî* (ö. 167/783-84)
Ebû Abdullâh Amr (Mündel) b. Alî el-Anzî (ö. 167/783-84)
Ebû'l-Hâris Ya'lâ b. el-Hâris el-Muhâribî el-Kûfî (ö. 168/784-85)
Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer ez-Zührî (ö. 170/786-87)
Ebû Muhammed Süleymân b. Bilâl et-Teymî (ö. 172/788-89)
Ebû 'Avâne Vaddâh b. Abdullâh el-Vâsıtî (ö. 176/792)
Ebû Abdullâh Şerîk b. Abdullâh en-Nehâî (ö. 177/794)
Ebû Muhammed Hâlid b. Abdullâh el-Vâsıtî (ö. 179/795-96)
Ebû İsmâîl Hammâd b. Zeyd el-Ezrak (ö. 179/795-796)
Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Mübârek el-Hanzalî (ö. 181/797)
Ebû İshâk İbrâhîm b. Sa'd ez-Zührî (ö. 183/799)
Ebû Mu'âviye Hüseyim b. Beşîr es-Sülemî (ö. 183/799)
Ebû Alî el-Fudayl b. İyâz et-Temîmî (ö. 187/803)
Ebû Bısr Abdülvâhid b. Ziyâd el-Abdî (ö. 187/803)
Ebû İsrâîl İsmâîl b. Ebî İshâk Halîfe el-Mülâî (ö. 187/803)
Ebû Abdullâh Cerîr b. Abdülhamîd ed-Dabbî (ö. 188/804)
Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Yemân el-İclî (ö. 189/805)
Ebû Hâlid el-Ahmer Süleymân b. Hayyân el-Ezdî (ö. 189/805)
Ebû'l-Hasen Alî b. Müshir el-Kureşî (ö. 189/805)
Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş el-Esedî (ö. 193/809)
Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh er-Ruâsî (ö. 197/812)
Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne el-Hilâlî (ö. 198/814)
Ebû Muhammed el-Hakem b. Züheyr el-Fezârî (Buhârî, t.y., C. 3: 212; C. 8: 291; İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 9: 168; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 251; Zehebî, 2006, C. 8: 521).

Dini ilimlerde tahsil gören Yahyâ el-Himmânî daha ziyade hadise yoğunlaşmış ve tedris faaliyetini Kûfe'de yürütmüştür fakat Abbâsî başkentleri Bağdat ve Sâmer râ'yı da ara sıra ziyaret etmiştir (Hatîb

⁴ Yahyâ el-Himmânî'nin hadis aktardığı 176 râvîsinin listesi için bk. <http://hadith.islam-db.com/narrators/8287/عبد الحميد-عبد الرحمن-بن-ميمون-بن-عبد الرحمن>

el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 251, 263). Sayısız talebesini yetiştirmiştir ve ondan hadis öğrenip nakledenlerin⁵ bazıları şunlardır:

- Ebû Bekr Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî* (ö. 265/878-79)
Ebû Ca'fer Hamdân b. Alî el-Varrâk el-Cürcânî (ö. 272/885-86)
Ebû Kulâbe Abdülmelik b. Muhammed er-Rakkâşî (ö. 276/890)
Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 277/890)
Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebû'd-Dünyâ (ö. 281/894)
Ebû Amr Osmân b. Hürzâd el-Antâkî (ö. 281/894)
Ebû Bekr Muhammed b. Ubeyd el-Mervezî (ö. 282/895)
Ebû'l-Hasen Alî b. Abdülazîz el-Beğavî (ö. 286/899)
Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. İshâk et-Tüsterî ed-Dakîk (ö. 290/)
Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Bûşencî (ö. 291/902-03)
Ebû İmrân Mûsâ b. Hârûn el-Bağdâdî (ö. 294/906-07)
Ebû Abdullâh Muhammed b. Eyyûb el-Becelî (ö. 294/906-07)
Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ el-Hulvânî (ö. 296/908-09)
Ebû Husayn Muhammed b. el-Hüseyn el-Vâdî'î (ö. 296/908-09)
Ebû Bekr Mûsâ b. İshâk el-Ensârî el-Hatemî (ö. 297/909-10)
Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullâh el-Hadramî (ö. 297/909-10)
Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Muhammed el-Beğavî (ö. 317/929) (İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 9: 168; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 251-252; Zehebî, 2006, C. 8: 521).

Yahyâ el-Himmânî'nin ölüm tarihine dair kaynaklarda ihtilaf söz konusudur. Buhârî (1977, C. 2: 357), onun 228/842-43 senesinde vefat ettiğini belirtmiştir. Halîfe b. Hayyât (1993: 295) bu tarihten 229/843-44 olarak bahsetmiştir. İbn Sa'd (1990, C. 6: 374)'a göre ise Sâmerâ'da iken Ramazan 230/Mayıs-Haziran 845'te ölmüştür. Hatîb el-Bağdâdî (2001, C. 16: 263), 225/839-40'ta öldüğüne dair bir rivayeti aktarmış ancak bu bilginin hatalı olduğunu bildirmiştir. Hatîb'e göre İbnü'l-Himmânî, Ramazan 228/Haziran-Temmuz 843 tarihinde Sâmerâ'da hayata göz yummuştur. Yahyâ el-Himmânî'ye

⁵ Yahyâ el-Himmânî'den hadis nakleden çok sayıda muhaddis mevcuttur. Onların içinden 155 râvînin listesi için bk. <http://hadith.islam-db.com/narrators/8287/> - يحيى بن عبد الحميد - عبد الرحمن بن ميمون بن عبد الرحمن

dair ittifakla kabul edilen bilgi, yakın zamanda kurulan⁶ Sâmer râ'da vefat etmesidir. O, büyük muhaddisler arasında Sâmer râ'da ölen ilk alim olarak nitelenmiştir.

4. Müsned'i ve Dârimî'nin İthamları

Yahyâ el-Himmânî hadis edebiyatında müsned türünde bir kitap kaleme almıştır. Onun kitabı *el-Müsnedü'l-kebîr* adıyla anılmaktadır (Zehebî, 2006, C. 8: 521). Çağımıza ulaşamayan veya henüz ortaya çıkarılmamış olan müsnedin muhtevasıyla ilgili bazı bilgileri Hatîb el-Bağdâdî (2001, C. 16: 252) aracılığıyla öğrenmek mümkündür. Yahyâ el-Himmânî'nin 4000 rivayeti ardı ardına sıraladığı, bir vakit sonra 3000 rivayet daha eklediği, nihayet eserinde takriben 10.000 rivayete yer verdiği belirtilmektedir. İbn Adî (1997, C. 9: 98)'deki bilgiye göre İbnü'l-Himmânî'nin eseri, Kûfe'de derlenen ilk müsned olup sakıncalı bir hadis ihtiva etmemektedir ve salih (doğru, yararlı ve kullanışlı) bir kitaptır. Fakat Yahyâ el-Himmânî ve eseri, müsned müellifi ve cerh-ta'dîl ilminde saygın bir bilgin olan *Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahmân ed-Dârimî* (ö. 255/869) tarafından adi bir suçla itham edilerek eleştirilmiştir.

Dört ayrı râvî tarafından bizzat Dârimî'den işitilerek aktarılan ve özü aynı olan rivayetlere göre; günlerden bir gün Dârimî, eski dostu İbnü'l-Himmânî'yi Kûfe'de ziyaret eder. Birlikte el-Müsnedü'l-kebîr kitabını okurlar. Dârimî eserde Hâlid el-Vâsîtî ve Süleymân b. Bilâl'e ait bazı hadislerin bulunmadığını görür, konuyla ilgili olarak İbnü'l-Himmânî'yi bilgilendirir ve onun bu hadislerden habersiz olduğunu anlar. Sonra yanında bulunan bazı kitapları paketleyip mühürler ve İbnü'l-Himmânî'ye emanet edip oradan ayrılır. Seyahatinden döner iken Kûfe'ye uğrayıp arkadaşından kitaplarını geri ister ama İbnü'l-Himmânî emanetin kendisinde olduğunu reddeder. İki arasındaki tartışma kavgaya dönüşünce ve insanlar olay mahaline toplanmaya başlayınca panikleyen İbnü'l-Himmânî; Dârimî'den susmasını ister, yardımcısına derhal kitapları getirmesini söyler ve onları geri verir. Emaneti teslim alan Dârimî, önceki mührün kırıldığını ve kitapların alelade paketlenildiğini görür. Bazı sayfalarda da kırmızı mürekkepli işaretler bulur fakat bunları orada toplananlar görmez. Bu işaretler

⁶ Sâmer râ, Abbâsî Halifesi Mu'tasım tarafından 221/836 senesinde kurulmuştur. 221-279/836-892 arasında Abbâsîlerin başkent olmuştur (Demirci, 2009: 70).

Mervân et-Tâterî'nin Derâverdi ve Süleymân b. Bilâl'den rivayetleri üzerindedir. Dârimî, ilerleyen bir tarihte İbnü'l-Himmânî'nin kitaba Hâlid el-Vâsîf ve Süleymân b. Bilâl'e ait daha önce kaydetmediği bir kısım hadisleri eklediğini fark eder. Ona Süleymân b. Bilâl'in rivayet ettiklerini bizzat işitip işitmediğini sorar. İbnü'l-Himmânî ise onları duyduğunu belirtip açıkça yalan söyler. Bu usulle Dârimî, Yahyâ el-Himmânî'nin kendisinden işiterek veya kitaplarından izinsiz alarak öğrendiği hadisleri esas râvîsinden dinlemiş gibi naklettiği kanısına sahip olmuştur (İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 9: 169; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 260-261).

Yukarıda farklı rivayetlerden derlediğimiz bir anlatısıyla Dârimî; Yahyâ el-Himmânî'yi hadis aşırılık, tedlîs yapmak, açıkça yalan söz söylemek, emanete ihanet etmek, ilmi hırsızlık yapmak gibi çok ağır ithamlarla eleştirmektedir. İddiaların hakikatini elbette tam olarak bilemiyoruz ancak müsnedler üzerine hazırlanan bir doktora tezini Yahyâ el-Himmânî'nin *el-Müsnedü'l-kebîr*'i özelinden eleştirebiliriz. Zekeriya Tüfekçioğlu, "*Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler*" adlı doktora tezinde İbnü'l-Himmânî ve eserine dair hususi bir başlık açmıştır ki hem müellif hem de kitabı hakkında bilgileri vermesine rağmen ona yöneltilen tenkitlerden neredeyse hiç söz etmemiştir. Hatta Dârimî tarafından yapılan bu ağır ithamlara hiçbir surette yer vermemiştir. Tüfekçioğlu yalnız Dârimî'nin bu eseri Kûfe'de İbnü'l-Himmânî'den dinlediğini söylemekle yetinmiş ve bunda İbn Hacer el-Askalânî'nin *Tehzîbü't-Tehzîb* isimli kitabına atıf yapmıştır (Tüfekçioğlu, 2012: 82-84). Oysa Tüfekçioğlu'nun atıf yaptığı kaynakta hem Dârimî'nin el-Müsnedü'l-kebîr'e hem de alimlerin İbnü'l-Himmânî'ye dair sert tenkitleri detaylıca anlatılmaktadır (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 243-249). Tez müellifi Tüfekçioğlu'nun Dârimî'nin esere karşı ithamlarından haberdar olmaması mümkün değildir. Sonuçta tezde kasten bilgi gizlendiği ve saptırma yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü yalnız Dârimî'nin el-Müsnedü'l-kebîr'i Kûfe'de İbnü'l-Himmânî'den dinlediğini söylemek Dârimî'nin eseri tasdik ettiğini ve beğendiğini düşündürmektedir. Oysa Dârimî, el-Müsnedü'l-kebîr'e kendisinden ve kitaplarından çalınan hadislerin eklendiğini düşünmektedir.

5. Ahmed b. Hanbel'in Muhalefeti

Müsned müellifi büyük bilgin *Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî* (ö. 241/855) hem Dârimî'nin tesirinde kalarak

(Aydınlı, 1993: 494) hem de yaşadığı tecrübelerle dayanarak Yahyâ el-Himmânî'ye muhalefet etmiş ve onu şiddetle eleştirmiştir.

İbn Hanbel'in İbnü'l-Himmânî'ye muhalefetinin ana sebebi tedlîs yapması ve açıktan yalan söylemesidir. İbn Hanbel'in oğlu Abdullâh tarafından rivayet edildiği üzere İbnü'l-Himmânî ilim meclislerinde İshâk el-Ezrak'ın Şerîk b. Abdullâh'tan naklettiği namazla bağlantılı "أَبْرُدُوا بِالصَّلَاةِ" hadisini İbn Hanbel'e isnat ederek aktarır ve bu hadisi İsmâîl b. Uleyye'nin dersindeki müzakere sırasında İbn Hanbel'den işittiğini söyler. Bu haber kendisine verildiğinde İbn Hanbel; İbnü'l-Himmânî ile bir arada olduğu derste sadece fıkıh ve sureler üzerine müzakere ettiklerini, söz konusu hadisi İbn Uleyye'nin meclisinden uzun zaman sonra İshâk el-Ezrak'ın kitabından okuyup öğrendiğini ve ona bu hadisi anlatmadığını bildirerek İbnü'l-Himmânî'nin yalan konuştuğunu belirtir. Mecliste bulunan bir şahıs İbnü'l-Himmânî'ye dair başka tedlîs şüphesinden bahseder. Müzakere edilen bir hadisi Abdullâh b. el-Mübârek'in kitabında Şerîk b. Abdullâh'tan rivayetle gördüğünü, İbnü'l-Himmânî'nin de bu hadisi doğrudan Şerîk'e isnat ederek aktardığını dile getirir. İbn Hanbel hiç şaşırılmaz ve şöyle der: "Bu, onun en şiddetli cüreti değildi. Onun hadis çaldığını ya da oradan buradan topladığını ya gasp ettiğini bilirken yanılmıyoruz." (Ahmed b. Hanbel, 2001, C. 3: 40-41).

Cerh ve ta'dîl alanında otorite sayılan, Kûfeli râvîlere dair görüşü itibar gören ve *İbn Nümeyr* denen muhaddis (Toksarı, 1999: 237) *Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Abdullâh el-Hemdânî* (ö. 234/849) hem Dârimî'nin daha evvel aktarılan ithamlarına inanmadığını hem de İbn Hanbel'in söz konusu tedlîs iddialarına şüpheyle yaklaştığını belirtmiştir (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 249). İbn Nümeyr, İbn Hanbel'in ithamını ve İbnü'l-Himmânî'yi kastedip şöyle açıklar: "Onun nezdinde Şerîk'ten 7000 hadis vardı. ... Şüphesiz ki onu (hadisi) İshâk el-Ezrak (yoluyla) ondan (İbn Hanbel'den) aktardı. Eğer Yahyâ el-Himmânî yalan söylemek isteseydi 'Bize Şerîk anlattı.' derdi. Çünkü ondan çok hadis dinlemişti ve Şerîk'in müstemlîsiydi." (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 249).

⁷ Bir alimin ezberden ya da kitaptan rivayet ettiği hadisleri etrafındaki talebesine yazdırmasına imlâ denir. Bu şekilde yazılan esere imlâ (ç. emâlî), talebeye rivayet yazdıran hocaya mümlî, onun söylediklerini yazana da müstemlî denir. Bazen de kâtib denmiştir (Aydınlı, 2000: 225).

Yukarıda alıntıladığımız ifadesinde İbn Nümejr, İbnü'l-Himmânî hakkında dile getirilen tedlîs iddiasına katılmadığını belirtmektedir ve Yahyâ el-Himmânî'nin doğrudan Şerîk b. Abdullâh'a isnad etmek yerine rivayet zincirinde İshâk el-Ezrak ve İbn Hanbel'i de anmasını dürüst bir davranış olarak görmektedir. Fakat İbn Hanbel'in İbnü'l-Himmânî'ye karşı menfi tutumunda tek sebebin kendisinden tedlîs yapması olmadığı anlaşılmaktadır. Oğlu Abdullâh'tan aktarıldığına göre İbn Hanbel, *Ebû Bekr Kureyş b. Hayyân el-İclî* (ö. 161-170/777-787 arası) üzerinden hadis naklettiği için de İbnü'l-Himmânî'ye sırt çevirmiştir. Çünkü İbn Hanbel, Basra'da oturan Kureyş b. Hayyân'ın İbnü'l-Himmânî Basra'ya gitmeden evvel öldüğünü düşünmektedir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 258-259). Bundan dolayı da İbnü'l-Himmânî'nin hiç görüşmediği bir râvîden görüşmüş gibi konuşarak yani tedlîs üzere rivayette bulunduğuna kanaat getirmiştir.

Kaynaklardan öğrenildiği üzere birçok hadis talebesi İbn Hanbel ile görüştüğü zaman ona İbnü'l-Himmânî hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Bu kayıtlarda İbn Hanbel'in Yahyâ el-Himmânî'yi ısrarla eleştirdiği, hatta başka alimleri de İbnü'l-Himmânî'yi tenkit etmeye çağırdığı, İbnü'l-Himmânî'den bahsedildiğinde sinirlendiği ve onun gönderdiği mektupları cevaplamaya bile lüzum hissetmediği dikkat çeker (İbn Adî, 1997, C. 9: 96; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 255-256, 259; İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 9: 168-170). İbn Hanbel, İbnü'l-Himmânî için şöyle demiştir: *"İşittiğiyle yetinmek yerine araştırdı ve yazdı."* (Ahmed b. Hanbel, 2001, C. 1: 172). Farklı bir rivayete göre oğlu Abdullâh, İbn Hanbel'in Yahyâ el-Himmânî hakkında söylediği en güzel sözün bu olduğunu belirtmiş ve devamında şöyle söylediği bilgisini vermiştir: *"Kendini duyduğuyla sınırlasaydı yeterli olurdu."* (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 258).

6. Şia'ya Meylettiğine Dair İddialar

Zehebî (2006, C. 8: 522), Yahyâ el-Himmânî'nin Şia'ya meylliyle alakalı bir söylentiye kaynağını belirtmeden nakletmiştir. Bu ithamı *Deleveyh* (دلوييه) lakabıyla tanınan ve İbn Hanbel'in en saygın dostları arasında yer alan (İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 3: 525) hadis hafızı *Ebû Hâşim Ziyâd b. Eyyûb et-Tûsî* (ö. 252/866) dile getirmiş olabilir. Zira rivayete göre Yahyâ el-Himmânî, Emevî iktidarını kuran Muâviye b. Ebû Süfyân'ı küfür ile suçlayıp kafir öldüğünü söylemiştir. Deleveyh bu sözü İbnü'l-Himmânî'den bizzat işittiğini vurgulamış ve *"Allah'ın*

düşmanı yalan söyledi.” (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 262) deyip onu eleştirmiştir.

Yahyâ el-Himmânî'nin Şia'ya meylettiği bilgisini destekleyebilen başka bulgulara da rastlanmaktadır. Bir gün Hz. Osman hakkındaki görüşü sorulduğunda İbnü'l-Himmânî'nin açık bir cevap vermediği, sualin sahibine hitaben *“Osman'ı sever misin?”* (Zehebî, 2006, C. 8: 522) diyerek yanıtı geçiştirdiği kaydedilmiştir. Muhtemelen soruyu soran kişi Hz. Osman'a dair müspet bir düşünceye sahiptir ki bunun Yahyâ el-Himmânî'nin Şia'ya meylini ölçmek maksadıyla sorulduğu anlaşılmaktadır. Zehebî (2006, C. 8: 526), İbn Hanbel'in Yahyâ el-Himmânî'ye karşı menfi tutumunu sahabe tekfirine bağlamaktadır. Çünkü sahabeye saygısızlık, Ehl-i Sünnet uleması tarafından hiç hoş karşılanmamış hatta bunu yapanları kafir, fasık, sapkın vb. şekilde tanımlayanlar olmuştur (Efendioğlu, 2010: 7-30).

Hadis-rical bilgini *Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb es-Sa'dî el-Cûzcânî* (ö. 259/873), İbnü'l-Himmânî'yi *sâkit* (güvenilirlik vasfını yitirmiş) ve *mütelevvin* (huyları değişip duran kimse) sıfatlarıyla niteleyerek onun hadislerinin terk edildiğini, bundan dolayı evvelki durumuna dönemeyeceğini belirtmiştir (Ebû İshâk el-Cûzcânî, t.y.: 136). Ebû İshâk el-Cûzcânî tarafından cerh edilmesi bile Yahyâ el-Himmânî'ye yöneltilen Şiilik iddiasının etkili olduğuna delalet sayılabilir. Çünkü Cûzcânî, Nâsıbî (Hz. Ali ve destekçilerine karşı düşmanlık besleyen) olup özellikle Kûfeli râvîleri değerlendirirken mezhep taassubunun tesirinde kalmasıyla bilinmektedir (Aydın, 2022: 63). Anlaşılan o ki; Ebû İshâk el-Cûzcânî, Yahyâ el-Himmânî'yi Şii olarak kabul etmiş ve bundan dolayı onun rivayetlerinin sıhhatini reddetmiştir. Babası Abdülhamîd el-Himmânî fanatik bir Mürcî olmakla eleştiriliyorken (Fesevî, 1981, C. 3: 82) Yahyâ el-Himmânî'nin Mürcie olduğundan bahseden herhangi bir kayda rastlanmadığı da belirtilmelidir.

7. Kûfe Ulemasından Gelen Tenkitler

İbnü'l-Himmânî'ye suçlamalar Dârimî ve İbn Hanbel'in ithamları ile sınırlı kalmamıştır. Onun cerh ve ta'dîl alimleri tarafından birçok sebeple ve farklı şekillerde eleştirildiği görülmektedir. Ona tenkitte bulunanlar arasında Kûfeli alimleri ayrı bir grupta ele almamız icap eder. Zira Kûfeli Yahyâ el-Himmânî ile Kûfeli muhaddisler arasında kıskançlık hissine dayanan bir çeşit rekabet ve husumet bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kûfeli ve Şii bir hadis alimi olan *Ebû Muhammed (İshâk) İsmâîl b. Mûsâ el-Fezârî* (ö. 245/859); Yahyâ el-Himmânî'ye yalancılık, tedlîs gibi ithamlarda bulunmuştur. Tenkidi şöyledir: “*Yahyâ el-Himmânî geldi ve Şerîk (b. Abdullâh)'tan (aktarılan) hadislerine dair bana soru sordu. Sonra gitti ve onu Şerîk'ten rivayet etti. O yalancıdır.*” (İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 9: 169). Mezkûr suçlamanın hakikatini tam olarak bilemeyiz fakat buna karşın hadis hafızı *Ebû'l-Hasen Alî b. Hakîm es-Semerkandî* (ö. 235/849) tarafından verilen bir bilgiyi aktarabiliriz. O Şerîk b. Abdullâh'ın rivayet ettiği hadisleri Yahyâ el-Himmânî'den daha fazla ezberleyene rastlamadığını söylemiştir (İbn Adî, 1997, C. 9: 97). Halihazırda İbn Nümeyr dahi İbnü'l-Himmânî'nin Şerîk'ten 7000 hadisi ezberlediğini belirtmiştir (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 249).

Fezârî'nin iddiasına benzer bir ithamı Kûfeli hadis alimi olan *Ebû Alî el-Hasen b. er-Rebî'a el-Becelî* (ö. 221/836) de dile getirmiştir. Şu sözü aktarıyor: “*Yahyâ el-Himmânî bana geldi ve İbnü'l-Mübârek'in hadisinden iki hadisi bana sordu. Bunun üzerine o ikisini ona söyleyip yazdırdım. Daha sonra bana ikisini İbnü'l-Mübârek'ten rivayet ettiği haber verildi.*” (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 248). Bu iddiayı ortaya atan Ebû Alî el-Becelî, tanınmış muhaddis *Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. el-Mübârek el-Hanzalî* (ö. 181/797)'nin ashabından sika bir alim olarak nitelenmekte ve büyük bir şeyh kabul olunmaktadır. Diğer taraftan İbnü'l-Himmânî'nin İbnü'l-Mübârek'ten birçok hadis aktardığı da bilinmektedir (Zehebî, 2006, C. 8: 445, 521).

Kûfe'de oturduğu anlaşılan *İsâ b. el-Cüneyd* isimli yaşlı bir şeyhin İbnü'l-Himmânî hakkında şöyle bir ithamda bulunduğu aktarıyor: “*Vâsıtlıların (Vâsıt halkının râvîleri) hadislerinden (oluşan) kitapları İbnü'l-Himmânî'nin yanına bırakıp Mekke'ye gittim. Döndüğüm vakit kitaplarımdan hadisleri kopyalayıp naklettiğini gördüm.*” (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 248). Bu iddiayı ileri süren şahsın kimliği belirsizdir ve *Ebû Ahmed İsâ b. el-Cüneyd el-Keşşî* (İbn Hibbân, 1973, C. 8: 496) olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu itham, garip bir şekilde Dârimî'nin İbnü'l-Himmânî'ye yönelttiği suçlamayla benzer mahiyettedir.

Kûfe ulemasından müsned müellifi bir muhaddis olan ve *İbn Ebû Şeybe* diye de tanınan (Yardım, 1999: 442-443) *Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kûfî* (ö. 235/849)'nin İbnü'l-Himmânî'den asla haz

etmediği anlaşılmaktadır. İbn Adî (1997, C. 9: 96)'nin naklettiğine göre bir gün Ebû Bekr ibn Ebû Şeybe'nin yanına Horasanlı bir adam oğluyla birlikte gelir. Adam, oğlunun hadis hıfzettiğinden bahseder. İbn Ebû Şeybe ezberlediği hadisleri sorunca genç talebe, ona İbnü'l-Himmânî'den öğrendiği hadisleri okumaya başlar. Üçüncü hadisten sonra İbn Ebû Şeybe söze karışıp o talebenin sözünü keser ve Yahyâ el-Himmânî'den aktarılan üç hadisten fazlasına katlanamayacağını söyleyerek onu dinlemeyi bırakır.

Kendisine yöneltilen ağır suçlamaların farkında olduğu anlaşılan İbnü'l-Himmânî'nin yanıt niteliğinde sözü kayda değerdir. Rivayete göre İbnü'l-Himmânî meclisinde hazır bulunan yabancı bir cemaate memleketlerinde kendisi hakkında konuşan ve hadiste zayıf olduğu iddiasını dile getirenlerin olup olmadığını sorar. Cevabı alınca şöyle konuşur: “*Kûfelilerin sözüne kulak asmayın! Çünkü onlar el-Müsned’i derlemekte ilk olduğum ve diğer şeylerde onlardan önde gittiğim için beni kıskanıyorlar.*” (Zehebî, 2006, C. 8: 525). Alıntılanan bu sözler Kûfeli bir muhaddis olan İbnü'l-Himmânî'nin Kûfeli alimlerin tenkit ve ithamlarını kıskançlık hissine bağladığını göstermektedir. Bu ise tabii bir refleks olup Yahyâ el-Himmânî'nin kendisini muasırlarının önünde ve üstünde gördüğünü vurgulamaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki İbnü'l-Himmânî'nin sözünü aktaran Zehebî (2006, C. 8: 525), ona karşıt bir söylentiye de naklederek Ahmed b. Hanbel'in ve Dârimî'nin cerhinin kıskançlıktan muaf olduğunu vurgulamıştır.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden İmam Buhârî (t.y., C. 3: 212), Kûfe ulemasından olan İbn Nümejr'in de İbnü'l-Himmânî'yi itham ettiği bilgisini verir ama sebebini açıklamamıştır. İbn Nümejr'in Yahyâ'yı yalancılıkla suçladığına dair bir rivayet kaydedilmiştir ancak bunun kaynağı olarak gösterilen, *Abdân el-Ahvâzî* adıyla ma'ruf hadis alimi *Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Cevâlîkî* (ö. 306/918) mezkûr iddiayı İbn Nümejr'den bizzat duymadığını vurgulamıştır (İbn Adî, 1997, C. 9: 96). Ayrıca İbn Nümejr'in Yahyâ el-Himmânî hakkında müspet bir kanaate sahip olduğuyula ilgili kayıtlara rastlanmaktadır. *Mutayyen* lakabıyla bilinen muhaddis-tarihçi *Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullâh el-Hadramî* (ö. 297/909-10) İbnü'l-Himmânî'yi sorduğu zaman İbn Nümejr'in onu meclisinde bulunan tüm alimlerden daha üstün olmakla övdüğünü söylemiştir (İbn Adî, 1997, C. 9: 97). Söz konusu rivayetin başka bir versiyonuna göre İbn Nümejr, Yahyâ el-

Himmânî'yi sika olarak nitelemiştir ve "Ondan yazınız!" diye tavsiye etmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 255). İbn Hacer'in rivayeti de Mutayyen'in şahadetini desteklemektedir. Ona göre İbn Nümeyr Yahyâ el-Himmânî'yi sika diyerek nitelemiş, onun hafızasını övmüş, onu sadûk bir muhaddis şeklinde gördüğünü de vurgulamıştır (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 249). Halihazırda Ahmed b. Hanbel ve Dârimî'nin iddialarına karşı İbn Nümeyr'in Yahyâ el-Himmânî'ye destek verdiği de açıklanmıştır. Bu suretle İbn Nümeyr'in yalancılık ithamının bir söylentiden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

8. Yahyâ b. Ma'în'in Görüşü ve Desteği

Cerh ve ta'dîl ilminin muteber alimlerinin itham ve eleştirileriyle birlikte yine bu sahanın önde gelenlerinden *Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ma'în el-Mürri* (ö. 233/848)'nin İbnü'l-Himmânî'ye dair son derece olumlu bir kanaat taşıdığı görülmektedir.

Yahyâ b. Ma'în'in Yahyâ el-Himmânî'yi sika bir hadis alimi olarak nitelediğine dair çok sayıda râvînin şahadeti söz konusudur. Bunlar arasında bazı kayıtlara göre İbn Ma'în, Yahyâ el-Himmânî hakkında şunları demiştir: "*Yahyâ b. Abdülhamîd ölene kadar sikadır.*" "*İbnü'l-Himmânî sadûk ve meşhurdur. Kûfe'de onun benzeri yoktur. Ona dair haset dışında bir şey söylenemez.*" (İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 9: 169-170). "*Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmânî sikadır ki babası da sikadır.*" (İbn Adî, 1997, C. 9: 97). Bir kayda göre İbn Ma'în, hususi ziyaretle Yahyâ el-Himmânî'nin evine gelmiş ve onunla görüşmüştür. Ziyaret bitince kendisine İbnü'l-Himmânî hakkındaki görüşü sorulur ve İbn Ma'în, onu "*Sika ibn sika (Güvenilir oğlu güvenilir)*" diyerek tanımlar (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 254). İbnü'l-Himmânî'ye karşı bazı menfi ithamlar kendisine sorulduğu zaman İbn Ma'în, şöyle karşılık vermiştir: "*Onu kiskanyorlar. Vallahi o sikadır.*" (İbn Adî, 1997, C. 9: 97).

Yukarıda aktarılan bütün rivayetlere zıt olarak Yahyâ b. Ma'în'in İbnü'l-Himmânî hakkında olumsuz görüşleri beyan ettiğine dair bir kayda da rastlanmaktadır. *Ebû Ca'fer Muhammed b. Hârûn el-Fellâs* (ö. 265/878-79) tarafından aktarıldığına göre İbn Ma'în; Müsedded el-Basrî, Ubeydullâh el-Kavârî ve Yahyâ el-Himmânî için görüşleri sorulduğunda üçünü de birbirinden ayırt etmeden hiçbirinin sadûk vasfında saymadığını söylemiştir. Fakat bu rivayetin daha öncekiler karşısında yalnız kaldığını vurgulamak gerekmektedir.

Görüldüğü gibi İbn Ma'în, zikredilen eleştiri ve ithamlara rağmen babasını da tanıyıp tevsik ettiği Yahyâ el-Himmânî'ye karşı müspet bir tutum takınmıştır. İbnü'l-Himmânî'nin kendisine yöneltilen ağır suçlamaları kıskançlık hislerine bağladığı savunmasının İbn Ma'în'i etkilediği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in ithamlarına rağmen İbn Ma'în'in Yahyâ el-Himmânî'yi sika görüp savunması ilginçtir.

İbn Hanbel ile İbn Ma'în'in râvîler hakkında görüş farklılıklarının ele alındığı bir lisansüstü çalışmaya göre mezkûr iki alim tarafından müştereken değerlendirilen râvî sayısı 2245'tir. Bunlardan 2122'si, yani %95'i için benzer kanaatler taşımışlardır ama %4'e denk gelen 86 râvî üzerinde ittifak edememişlerdir. İhtilafı râvîlerden 39'unda İbn Ma'în, 47'sinde İbn Hanbel cerh etmiştir. Onlardan 11'inin cerhi kizb (yalancılık) ile ilgilidir ve 8'i İbn Ma'în, 3'ü İbn Hanbel'in ithamı hasebiyle cerh olunmuştur. Yahyâ el-Himmânî söz konusu 11 kişiye dahildir ve İbn Hanbel'in cerhine maruz kalan 3 râvîden biridir. İbn Ma'în'in cerh ettiği 8 râvînin tümü başka münekkitler tarafından da eleştirilmiştir. Diğer münekkitler İbn Hanbel'in cerh ettiği 3 râvînin 2'sine dair onunla hemfikir olmuşlardır ama yalnız İbnü'l-Himmânî hakkında İbn Hanbel ile ters düşerek İbn Ma'în'e katılanlara tesadüf edilmiştir (Özbek, 2019: 73-74, 79-80, 86-87, 90). Oysa İbn Ma'în, müteşeddid bir münekkit olarak sınıflandırılırken; İbn Hanbel daha ziyade mutedil şeklinde nitelenmiştir (Büyükorhan, 2019: 48-52, 88-94). Şayet Yahyâ el-Himmânî, isnad edilen hataları işlemeyi adet haline getirseydi; İbn Ma'în'in de onu eleştirmesi gerekirdi. Halbuki daha evvel ifade edildiği gibi sadece İbn Ma'în değil, İbn Nümeyr de İbnü'l-Himmânî'yi sika görerek desteklemiştir. Hatta İbn Hanbel'in ithamları karşısında İbn Nümeyr, Yahyâ el-Himmânî'yi savunan bir beyanda bulunmuştur.

9. İddialar Karşısında Ulemanın Tutumu

İbnü'l-Himmânî'ye yöneltilen mezkûr ithamlar hadis ulemasının ona karşı tutumunu etkilemiştir. Bizzat tanık olmasalar dahi işitilen değerlendirmelerin tesirinde kalarak Yahyâ el-Himmânî aleyhinde görüş beyan eden alimleri de zikretmek gerekmektedir.

İbnü'l-Medînî diye tanınan *Ebû'l-Hasen Alî b. Abdullâh es-Sa'dî* (ö. 234/848-49) Yahyâ el-Himmânî'yi iyi hatırlamadığı/ezberlemediği şeyleri anlatmaktan çekinmemekle eleştirmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 254-255).

İbn Ammâr diye de tanınan hadis hafızı *Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullâh el-Mevsilî* (ö. 242/856), Yahyâ el-Himmânî'nin hadislerine sâkit (güvenilirlik vasfını yitiren râvî) nitelemesinde bulunmuştur. Sebebi sorulduğunda ise İbnü'l-Himmânî'nin garîb ceyyid hadisleri çok rivayet etmesi olduğunu söylemiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 259-260). Mutedil ile mütesâhil arasında bir münekkit sayılan İbn Ammâr hocası *Ebû Sa'îd Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân* (ö. 198/813)'ın da etkisinde kalarak bazı râvîlere karşı müteşeddid davranmıştır ki Yahyâ el-Himmânî, İbn Ammâr'ın katı bir tavır takındığı alimlerden biri olarak gösterilmektedir (Yılmaz, 2021: 190, 194-195).

Sâ'ika lakabıyla tanınan *Ebû Yahyâ Muhammed b. Abdürrahîm el-Adevî* (ö. 255/869), çok sert bir tutum takınarak şöyle demiştir: “*Ne zaman el-Himmânî'nin yanına otursak belalar bize açık oldu.*” (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 262).

Ebû Abdullâh Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî (ö. 258/872), “*Ondan rivayetin helal olduğunu düşünmüyorum.*” (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 260) demiş ve “*Solan dün gibi çekip gitti.*” (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 261) sözüyle hadis ilminde kaybettiği itibarına vurgu yapmıştır.

Hadis hafızı *Ebû Sa'îd Osmân b. Sa'îd ed-Dârimî* (ö. 280/894), onu şöyle tanımlamıştır: “*İbnü'l-Himmânî, ihmalkar bir şeyhti. Ashâbü'l-hadîs'in yaptığı gibi nefisini muhafazaya gereken önemi vermiyor idi.*” (İbn Ebû Hâtim, 1952, C. 9: 170; İbn Adî, 1997, C. 9: 97).

Kütüb-i Sitte müelliflerinden *Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî* (ö. 303/915) ise Yahyâ el-Himmânî'yi hadiste zayıf saymış ve ondan hadis almamıştır (İbn Adî, 1997, C. 9: 97). Bir kez de onu “*Sika değildir.*” (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 247) diye cerh etmiştir.

Yahyâ el-Himmânî'yi reddedenler olduğu gibi güvenilir sayanlar da bulunmaktadır. İbnü'l-Himmânî'nin kendisine yöneltilen eleştiri ve ithamları kıskançlık hislerine bağlaması Yahyâ b. Ma'în dışındaki bazı alimleri de etkilemiştir. Örnek olarak *Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Bûşencî* (ö. 291/904), İbnü'l-Himmânî'yi sika şeklinde nitelemiştir (İbn Hacer el-Askalânî, 1326, C. 11: 249). Hadis hafızı *Ebû Bekr Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî* (ö. 265/878-79) ise Yahyâ el-Himmânî hakkında görüşü sorulduğunda şu yanıtı vermiştir: “*Bana*

göre o, *Ebû Bekr ibn Ebû Şeybe'den daha güvenilirdir. Onun hakkında yalnız kıskançlıktan konuşuyorlar.*" (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 16: 260).

Hakkındaki olumsuz eleştirilere, ortaya atılmış ağır ithamlara ve aleyhinde takınılan son derece menfi tavırlara rağmen çok sayıdaki muteber muhaddisin Yahyâ el-Himmânî'den hadis rivayet etmekte beis görmediği anlaşılmaktadır. Öte yandan Yahyâ el-Himmânî'den rivayet edilen hadislerin *Kütüb-i Sitte* külliyyatında yer bulamadığını vurgulamak gerekir. Bu çelişkili durumu fark eden Zehebî'nin izhar ettiği mutedil beyanları dikkate değerdir. Zehebî İbnü'l-Himmânî'yi kastederek şöyle der: "*Kuşkusuz ezberde Süleymân eş-Şâzekûnî⁸ gibi üstün idi. Ancak eş-Şâzekûnî'den daha sağlamdı. Hiç kimse onun asla hadis uydurduğunu söylemedi. Fakat belki hadisleri toplar, rivayetini iddia eder, duymuş gibi yaparak tedlîs üzere nakleler idi. ... Bu, metin uydurmaktan daha hafiftir.*" (Zehebî, 2006, C. 8: 525). Açıklamaya ilaveten Zehebî, şöyle devam eder: "*Onun Yahyâ b. Ma'în'den tevsîki çok defa tekrarlanmıştır. Aynı şekilde sahabi tekfirinden dolayı İmam Ahmed'den tecrîhi çok kez tekrarlanmıştır. Kütüb-i Sitte'de ondan bir hadis yoktur. Hadisini (rivayetten) kasten kaçındılar.*" (Zehebî, 2006, C. 8: 526).

Kûfeli râvîlere yönelik bir araştırmaya göre; İbnü'l-Himmânî'nin de hayatta bulunduğu H. II-III. yüzyıllarda, İslam dünyasında en çok tedlîs yapılan yer Kûfe olmuştur. Kûfeli birçok alim yalanla ilişkisini dikkate almadan tedlîsi hadis naklinde sıkça başvurulan bir yöntem olarak kullanmıştır. Çok sayıda Kûfeli, tedlîste bir beis görmemiştir. Hatta İbnü'l-Himmânî'nin Kays b. er-Rebî'a, Süfyân b. Uyeyne, Şerîk b. Abdullâh gibi hocalarına dahi tedlîs ithamlarında bulunulmuştur. Fakat tedlîs yapan Kûfeli alimlerin kahir ekseriyeti hadis rivayetinde ehil sayılmıştır (Çelik, 2020: 100-121). Tedlîse ilaveten fıkhîta rey ekolünün Kûfe'de gelişmesi, ilk uydurma hadislerin Kûfe'deki Şiiler tarafından yapılması, Kûfe'de cereyan eden siyasi hadiseler gibi çok sayıda etkenden dolayı Kûfeli muhaddisler hadiste kötü bir şöhrete

⁸ Zehebî'nin Yahyâ el-Himmânî için *Ebû Eyyûb Süleymân b. Dâvûd eş-Şâzekûnî* (ö. 234/848) örneğini vermesi ve ikisini kıyaslaması manidardır. Nitekim Şâzekûnî, Yahyâ el-Himmânî ile muasırdır ve tıpkı İbnü'l-Himmânî gibi bir yandan çok ağır ithamlarla eleştirilirken bir yandan da övülmüştür. Şâzekûnî hakkında detaylı bir inceleme için bk. (Saylan, 2024: 36-55).

kavuşmuşlardır ve Kûfe, bu sahada her zaman menfi gelişmeleri arz eden bir şehir olmakla tanınmıştır. Alimlerin peşin hüküm vermesi, genelleme yapması, rekabetleri, cerh terimlerini şahıslara göre ayrı manalarda ve muhtevalarda kullanmaları gibi faktörler Kûfe'nin bu kötü şöhretini perçinlemiştir (Kahraman, 2006: 115). Belki Yahyâ el-Himmânî'ye karşı bu kadar menfi bir tavır takınılması, Kûfe şehri ve ulemasının kötü şöhretinin de etkisinde gelişmiştir.

Sonuç

Yahyâ el-Himmânî, üç kuşak boyunca hadis ilmiyle alakadar olan kültürlü bir ailenin mensubu olarak doğmuştur. Tahsiline Kûfe'deki Mürcie camiasının ileri gelen alimlerinden olan babası Abdülhamîd el-Himmânî'nin gözetiminde ve küçük yaşta başlamıştır. Ailesinden devraldığı ilmi birikim Yahyâ el-Himmânî'nin nitelikli ve donanımlı bir muhaddis olarak yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Babasının fanatik bir Mürciî olduğu bilinse de kendisinin Mürcie ile irtibatının ön plana çıkmadığı görülmektedir. Bilakis onun Şia'ya meylettğiyle ilgili belli belirsiz rivayetlere rastlanmaktadır.

Yahyâ el-Himmânî ve ailesinin etnik bakımdan Acem menşei ve Hârezmli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Irak'ın Kûfe şehrine nispet edilmişlerdir. Dedeleri Hârezm'in 93/712 yılında fethinden evvelki bir tarihte Kûfe'ye gelmiş ya da getirilmiştir. Himmân kabilesindeki mevkileri mevâlî statüsü olsa da aşirete bağlılıklarını kuşaklar boyu korumuşlardır. Hatta el-Himmânî nisbesi Yahyâ ve ailesi tarafından meşhur ve temsil edilmiştir. Yine de onları etnik kimliğe dayanarak Hârezm ulemasından sayabiliriz.

Yahyâ el-Himmânî, eğitimi esnasında yüzlerce büyük alimin ders halkalarında bulunmuş ve 10 bine yakın hadis ezberleyerek bunları *el-Müsnedü'l-kebîr* başlıklı kitabında toplamıştır. O, Kûfe'de Müsned kaleme alan ilk muhaddis olarak kabul edilmektedir. Eseri ise güzel ve salih görülmüş ve iyi nitelikleriyle övülmüştür. Ancak Dârimî'nin ağır ithamları el-Müsnedü'l-kebîr'in şanına gölge düşürmüştür. Öte yandan eserin günümüze intikal edememesi Yahyâ el-Himmânî'nin şöhretini ciddi şekilde kısıtlamıştır. Yine de onun itibarını en ziyade zedeleyen husus akranlarının ona karşı takındıkları menfi tutum ve yönelttikleri sert tenkitleri olmuştur. Özellikle İbn Hanbel gibi taviz vermez bir münekkide hedef olması ulemayı Yahyâ el-Himmânî'nin karşısına geçirmiş ve onların tavrını ya da cüretini etkilemiştir.

Yahyâ el-Himmânî'ye yöneltilen suçlamalar tedlîs ve yalancılıkla ilişkilidir. Râvîlerden duyduğu ya da kitaplardan çıkardığı hadisleri kendine mal etmek, açıkça yalan konuşmak, emanete ihanet, sahabi tekfiri yapmak gibi ithamlar ile eleştirilmiştir. İddiaların hakikatine ulaşmamız ispat imkânı bulunmadığından dolayı mümkün değildir. Ancak Yahyâ el-Himmânî'nin hadis uydurduğuyla ilgili herhangi bir kaydın bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Buna rağmen bahse konu ithamlardan dolayı onun rivayetleri Kütüb-i Sitte külliyyatında yer bulamamıştır.

Hakkındaki ithamlar doğruysa Yahyâ el-Himmânî, hadis alimleri tarafından kabul edilmesi imkânsız bazı hataları işlemekte asla beis görmemiştir. Kûfe ulemasının tedlîs yöntemini sıkça kullanması, bu durumu etkilemiş olabilir. Nitekim Yahyâ el-Himmânî'nin üstadları dahi tedlîs ile itham edilmişlerdir. Rivayette gereken hassasiyete ve titizliğe sahip olmaması tepki çekmiştir. Tabii ki Kûfeli muhaddisler aleyhinde ön yargı bulunması, kıskançlık ve rekabet gibi hisler veya istemsizce düşünülen yanlış anlamalar gibi etkenleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Yahyâ b. Ma'în ve İbn Nümeyr'in pek müspet görüşleri ve destekleri kayda değerdir. Yine de haklı veya haksız bir şekilde ortaya atılan ithamlar baskın gelerek Yahyâ el-Himmânî'nin itibarını yitirmesine yol açmıştır.

Kaynakça

- Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel (1986). *es-Sünne*. (Thk. M. el-Kahtânî). 2 Cilt. Dammâm: Dâru İbnü'l-Kayyim.
- Ahmed b. Hanbel (2001). *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. (Thk. V. Abbâs). 3 Cilt. Riyad: Dârü'l-Hânî.
- Aydın, N. (2022). Ebû İshâk el-Cûzcânî'nin Kûfe Ehline Yönelik Cerhlerinin Mezhep Taassubu Bağlamında Değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(45), s. 62-84.
- Aydınlı, A. (1993). Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 494-495.
- Aydınlı, A. (2000). İmlâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 225-226.

- Bedreddîn Aynî (t.y.). *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî.
- Berdîcî (1987). *Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfrede mine's-sahâbe ve't-tâbi'în ve ashâbü'l-hadîs*. (Thk. S. eş-Şihâbî). Dımaşk: Telâs.
- Buhârî (1977). *et-Târîhü'l-evsat*. (Thk. M. İ. Zâyed). 2 Cilt. Halep ve Kahire: Dârü'l-Ve'y ve Mektebetü Dârü't-Turâs.
- Buhârî (t.y.). *et-Târîhü'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye.
- Büyükorhan, Ş. (2019). *Cerh-Ta'dîl İmamları ve Kategorileri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, A. (2020). Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Kûfeli Râviler, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, s. 99-123.
- Demirci, M. (2009). Sâmer râ. Türkiye TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 70-71.
- Ebû İshâk el-Cûzcânî (t.y.). *Ahvâlü'r-ricâl*. (Thk. A. A. el-Bestevî). Faysalâbâd: Hadîsü'l-ekâdemî.
- Ebû Sa'îd İbnü'l-A'râbî (1997). *Mu'cemu İbnü'l-A'râbî*. (Thk. A. İ. el-Hüseynî). 3 Cilt. Riyad: Dâru İbnü'l-Cevzî.
- Ebû'l-Hasen el-İclî (1985). *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-'ilm ve'l-hadîs ve mine'd-du'afâ' ve zikri mezâhibihim ve ahbârihim*. (Thk. A. A. el-Bestevî). 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr.
- Efendioğlu, M. (2010). Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükümü, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 8(1), s. 7-32.
- Ezdî (t.y.). *Zikri ismi külli sahâbî revâ 'an Resûlillâh (s.a.v.) emren ev nehyen ve men ba'dehu mine't-tâbi'în ve ğayrihim mimmen lâ eha lehu yuvâfiku ismihi min nakaleti'l-hadîs min cemâ'i'l-emsâr*. (Thk. Z. Selefi). Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Fesevî (1981). *el-Ma'rife ve't-târîh*. (Thk. E. Z. el-Ömerî). 3 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle.
- Halîfe b. Hayyât (1993). *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*. (Thk. S. Zekkâr). Beyrut: Dârü'l-Fikr.

- Hatîb el-Bağdâdî (1993). *el-Müttefik ve'l-müfterik*. (Thk. M. S. A. el-Hammâdî). 3 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kâdirî.
- Hatîb el-Bağdâdî (2001). *Târîhu Medînetü's-Selâm*. (Thk. B. Avvâd). 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- İbn Adî (1997). *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. (Thk. Â. A. Abdülmevcûd ve A. M. el-Mu'avvâz). 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Asâkir (1995). *Târîhu Dımaşk*. (Thk. A. Ğ. el-Amravî). 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbn Ebû Hâtim (1952). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye.
- İbn Hacer el-Askalânî (1971). *Lisânü'l-mîzân*. 7 Cilt. Beyrut: Mü'essesetü'l-A'lemî.
- İbn Hacer el-Askalânî (1326). *Tehzîbü't-tezhîb*. 12 Cilt. el-Hind: Dâiretü'l-Me'ârifi'n-Nizâmiyye.
- İbn Hibbân (1973). *es-Sikât*. (Thk. M. A. Hân). 9 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye.
- İbn Sa'd (1990). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. (Thk. M. A. Attâ). 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Kahraman, H. (2006). Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği, *Marife*, 6(2), s. 87-115.
- Kutlu, S. (2006). Mürcie. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 41-45.
- Özbayraktar, A (2024). Hârezm'de İslamiyet'in Yayılışı. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı, s. 63-72.
- Özbek, M. S. (2019). *Yahya b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özen, Ş. (2013). Velâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 11-15.

- Saylan, İ. (2024). Süleymân b. Dâvûd eş-Şâzekûnî ve Hadis İlmindeki Yeri. *İlahiyat Akademi*, S. 19, s. 33-60.
- Sem'ânî (1962). *el-Ensâb*. (Thk. A. Y. el-Muallimî el-Yemânî). 13 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye.
- Toksarı, A. (1999). İbn Nümeyr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 237.
- Tüfekçioğlu, Z. (2012). *Hadis Edebiyatı'nda Müsnedler (Hicrî İlk Üç Asır)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Van Ess, J. (2017). *Theology and Society in the Second and Third Century of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*. Cilt 1. (Çev. J. O'Kane, Ed. M. Fierro, M. Ş. Hanioglu, R. Holod ve F. Schwarz). Leiden ve Boston: Brill.
- Yahyâ b. Ma'în (1979). *Târîhu İbn Ma'în (Rivâyetü'd-Dûrî)*. (Thk. A. M. N. Seyf). 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-'İlmî ve İhyâ'i't-Turâsi'l-İslâmî.
- Yardım, A. (1999). İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 442-443.
- Yılmaz, S. (2021). İbn Ammâr el-Mevsilî'nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri. *Harran İlahiyat Dergisi*, 45, s. 179-200.
- Zehebî (2006). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 18 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs.
- Zehebî (2003). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. (Thk. B. Avvâd). 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- hadith.islam-db.com/narrators/8287/-/يحيى-بن-عبد-الحميد-عبد-الرحمن-بن-ميامون-بن-عبد-الرحمن